

ԱՆԴՀՈՒՄԱՆԻՍՏԱԿԱՆ ՄԱՐԴՈՒ ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՈՒՐՎԱՆԿԱՐԸ

ԳԱԳԻԿ ՍՈՂՈՍՈՆՅԱՆ
Երևանի պետական համալսարան

Ժամանակակից քաղաքակրթությունը հայտնվել է գոյության ավանդական սահմանների վերաձևավորման սահմանագծում, քանի որ փոխելով իր շրջակա միջավայրը՝ վերափոխում է նաև ինքն իրեն՝ հայտնվելով գոյաբանական մի շարք սպառնալիքների առջև: Բավական է նկատել, որ կենսաբժշկական ձեռքբերումները հիմնովին խաթարել են բանականության այն մոդելը, որով Ի. Գանտի ժամանակներից մարդը սահմանվում էր որպես վերջավոր և ինքնագիտակից գոյություն: Նրա «ո՞վ է մարդը» հարցադրման փոխարեն այսօր հավանաբար պետք է պատասխանել այն հարցին, թե ով է «հետմարդը»: Անդրհումանիստական մարդու գոյաբանական հորիզոնը ենթադրում է ոչ միայն կենսաբանական սահմանների հաղթահարում, այլև մարդկային ինքնության արմատական վերիմաստավորում: «Մարդու մահվան» գաղափարը վերածվում է ոչ թե վերջնական կորստի, այլ նոր մեկնակետի, գոյության այն հնարավորության, որտեղ աշխարհի հետ իր հարաբերություններում մարդն այլևս մենակ չէ: Հետմարդու խնդիրը առաջադրում է շատ կարևոր մի հարց. նոր գոյաբանական հորիզոնի շեմին մենք կանգնած ենք էկզիստենցիալ ավարտի՞, թե՞ անավարտ հնարավորության առջև: Քննարկելով մարդու անդրհումանիստական ապագայի մտահոգիչ կողմերը և ներկայացնելով մարդուն կատարելագործելու նպատակով նրան սահմանազանցելու բժշկակենսաբանական ու տեխնոլոգիական միջամտությունների անկանխատեսելի ռիսկերն ու սոցիալական և էթիկական հետևանքները՝ հեղինակը եզրահանգում է, որ մարդու կատարելագործման մասին անդրհումանիստական նախագծերը հղի են բազմաթիվ անկանխատեսելի մարտահրավերներով: Ուստի առանց համապատասխան վերահսկողության արդար և հասանելի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ապահովման, առանց այդ նախագծե-

* **Գագիկ Սողոմոնյան** – փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոնի դոցենտ

Гегик Согомонян – кандидат философских наук, доцент кафедры социальной философии, этики и эстетики ЕГУ

Gagik Soghomonyan – Candidate of Philosophy, Associate Professor at the YSU Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics

Էլ. փոստ՝ gagiksoghomonyan@ysu.am ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1408-6082>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 15.05.2026

Գրախոսվել է՝ 29.05.2026

Հաստատվել է՝ 22.06.2026

© The Author(s) 2026

րի համակողմանի իրավական, բարոյական և հատկապես էկզիստենցիալ տեսանկյունների ուսումնասիրության՝ տեխնոլոգիական հնարավոր սխալները կարող են հանգեցնել սոցիալական անհավասարության խորացման, կեցության և ինքնության էկզիստենցիալ հազեցվածության անդառնալի կորուստների:

Բանալի բառեր – *հումանիզմի ճգնաժամ, տեխնոլոգիական աշխարհայացք, «հետմարդ», «գերմարդ», տրանսհումանիզմ, հետհումանիզմ, արհեստական ինտելեկտ, թվային անմահություն, մարմին, էվոյուցիա, ռիսկ*

Այսօր, ավելի քան երբևէ, զգացվում է Նոր ժամանակի «վախճանի» ահագանգը: Հումանիզմի ճգնաժամը անմիջականորեն կապվում է սուբյեկտի ընկալման ճգնաժամի հետ: Դեկոնստրուկցիայի (Մ. Դերիդա) ոլորտում են հայտնվում ոչ միայն Աստված, հեղինակը, ընթերցողը և այլն, այլև մարդը: Տեխնոլոգիական նոր դարաշրջանում ձևավորվում է մարդու նոր տիպ՝ հետմարդը, որին պայմանականորեն կարելի է անվանել «տեխնոլոգիական» մարդ: Մերաբ Մամարդաշվիլի կարծիքով՝ առկա գիտելիքների շրջանակներում մարդուն չի կարելի ամբողջությամբ սահմանել: Մարդն «անավարտ հնարավորություն» է, այնպիսի էակ, որն անընդհատ ձգտում է դուրս գալ սեփական սահմաններից¹: Նրա կարծիքով՝ «մարդու մասին յուրաքանչյուր սահմանում, որը ներառում է նրա էությունը կամ այն բանական միջոցներով ամբողջությամբ վերարտադրելու որևէ փորձ, պարզապես ամրապնդում է նրա մասին առկա գիտելիքը՝ դրանով սահմանափակելով այն, թե ինչ կարող է մարդը դեռևս դառնալ»²: Մարդը երբեք ամբողջությամբ չի տիրապետում իրեն և չի սահմանափակվում իր «ներկայով»: Տեխնոլոգիական հեղափոխության ծավալմանը զուգընթաց՝ առաջանում է էկզիստենցիալ նոր հարցադրում. «Որտե՞ղ է ավարտվում մարդը, և որտե՞ղ է սկսվում տեխնոլոգիան»: Անդրհումանիզմը, քննարկելով հետմարդու հիմնախնդիրը, կարևորում է ընդհանրապես մարդու ինքնության և սահմանների վերախմաստավորման անհրաժեշտությունը: Մարդն այլևս դիտարկվում է ոչ թե որպես «կայուն էություն, այլ որպես հարաշարժ գործընթաց» (Ռ. Բրեյդոտի), մի գործընթաց, որտեղ տեխնոլոգիան, էթիկան ու մշակույթը փոխկապակցված են: Մարդու՝ անավարտ հնարավորություն լինելու հանգամանքը փիլիսոփայական այն ելակետն է, որից պետք է սկսել «հետմարդու» խնդրի քննարկումը ոչ թե տեխնոլոգիական, այլ մարդաբանական և էկզիստենցիալ հարթություններում: Հետմարդու գաղափարը ժամանակակից փիլիսոփայության մեջ ներկայացվում է երկու հիմնական ուղղությամբ՝ անդրհումանիզմի և հետհումանիզմի: Առաջինը, պահպանելով հումանիստական արժեքները և հաղթահարելով մարդու կենսաբանա-

¹ Տե՛ս **Мамардашвили М.**, Проблема человека в философии // О человеческом в человеке, М., 1991, էջ 14-15:

² **Мамардашвили М.**, Как я понимаю философию М., Прогресс, 1990, с. 217.

կան սահմանափակումները, ձգտում է տեխնոլոգիական միջոցներով կատարելագործել նրան: Երկրորդը քննադատում է հենց հումանիզմի հիմքերը՝ մերժելով մարդու բացառիկությունը և վերահիմաստավորելով նրան որպես բազմակի, հարաբերական և գոյության ոչ կենտրոնական ձև:

Անդրհումանիզմը բանականության վրա հիմնված աշխարհայացք է, որը, գնահատելով գիտության ձեռքբերումներն ու հեռանկարները, դիտարկում է նորագույն տեխնոլոգիաների միջոցով մարդու արմատական փոփոխության հնարավորությունն ու ցանկալիությունը, տեխնոլոգիական միջամտություններով (գենետիկական ինժեներիա, նեյրո-ինտերֆեյսներ և արհեստական ինտելեկտ) նրա ֆիզիկական և ճանաչողական կարողությունների լավարկումը: Այն, ըստ էության, «տեխնիկական առաջընթացի կրոնական բնույթի պաշտամունք է» (Քրիստիան Արո): «Անդրհումանիզմը վերագանցում է բոլոր տեսակի կենսաբանական սահմանափակումներն ինչպես անհատի՝ հզորանալու և անմահ դառնալու հնարավորության, այնպես էլ հասարակության՝ կատարյալ կամ գրեթե կատարյալ դառնալու հակվածության առումով»³: Մարմինը փոխակերպվում է վերարտադրելի, վերամշակելի և վերահսկելի մի երևույթի՝ դառնալով մեխանիկական անսահմանության փորձադաշտ: Մարդը դառնում է «սեփական էվոլյուցիայի գործակալը» (Ն. Բոստոմ): Անդրհումանիզմի գերագույն նպատակը մարդկային գոյության վերջավոր լինելու իրողությունը հաղթահարելու և գոյության հետմարդկային (հետօրգանական) ձևին հասնելու անհրաժեշտության գիտակցումն է⁴: Վաղ շրջանի անդրհումանիստները, ապավինելով նորագույն տեխնոլոգիաների միջոցով մարդկային բնույթի փոխակերպման հնարավորությանը, շեշտադրում էին այն միտքը, որ տեխնոլոգիաները կկարողանան վերացնել ծերությունը, ցավը և մահը: Այսօրվա անդրհումանիստները պնդում են, որ բնական ընտրությունը, որը 30-50 հազար տարվա ընթացքում կառավարել է մարդու զարգացումը, այժմ անցնում է նոր կենսաբանական, սոցիալական և ինտելեկտուալ փուլ: Նորագույն տեխնոլոգիաները կարող են ազդել ոչ միայն մարդու գենետիկական կազմի և մարմնի, այլև նրա նյարդային համակարգի վրա, ինչը կարող է հանգեցնել մարդկային բնույթի արմատական վերափոխմանը՝ սկզբում ստեղծելով անդրմարդ, ապա՝ հետմարդ: «Անդրհումանիզմն այսօր տարբեր մշակութային, քաղաքական, փիլիսոփայական կամ թվային շարժումների կարգախոս է, որը խթանում է մարդկային կենսաբանության սահմանազանցման տեխնոֆուտուրիստական տեսլականները»⁵: Անդրհումանիստները կարծում են, որ անկատար լինելով

³ **Արո Քրիստիան**, Տրանսհումանիզմ, Փիլիսոփայական դիտարկումներ: Թարգմանությունների ժողովածու (թարգմ. **Վ. Ա. Միրզոյան**), Եր. , «Մեկնարկ», 2025, էջ 360:

⁴ Տե՛ս **Bostrom N. A.**, History of Transhumanist Thought // Journal of Evolution and Technology. 2005. Vol. 14. No. 1. P. 1–25. – URL: <https://nickbostrom.com/papers/history.pdf>

⁵ **Ranisch, Sorgner.** Introducing Post- and Transhumanism // Ranisch R., Sorgner S.L. (Eds.) Post- and Transhumanism: An Introduction. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015. P. 12.

հանդերձ՝ մարդը էվոլյուցիոն գործընթացի պասկն է, և նա կարող է ու պարտավոր է միջամտել կենսաբանականին: Նման հավակնությունները հիմնավորվում են այն իմացաբանական համոզմամբ, որ հասարակությունը էվոլյուցիայի ընթացքում ձեռք է բերում բարելավված հատկանիշներ: Այս առումով անդրհումանիզմը շարունակում է գիտական գիտելիքի աստիճանական զարգացման վերաբերյալ Կ. Պոպերի գաղափարները՝ ընդունելով, որ «ամեոբայից մինչև Էյնշտեյն ընդամենը մեկ քայլ է»⁶: Անդրհումանիստները կարևորում են գլխուղեղի և համակարգչային ցանցերի միջև փոխազդեցությունը: Փաստորեն, նրանք ներկայացնում են թվային անմահության գաղափարը՝ համոզված լինելով, որ հնարավոր է գիտակցությունը, որը դիտարկվում է որպես տեղեկատվական կոդ, կարելի է ներբեռնել տարբեր կրիչների վրա: Անդրհումանիստական մարդու համար ինքնությունը դադարում է կապված լինել կոնկրետ մարմնի կամ կենսաբանական հիմքի հետ: Դա, բնականաբար, վերացնում է մահվան վախը, վերացնում է նաև կյանքի արժեքը, քանի որ կյանքն առանց մահվան վերածվում է սոսկ անվերջ գործառույթի: Մոցիալական տեսանկյունից անդրհումանիզմը կարող է հանգեցնել աննախադեպ փոխակերպումների: Հասարակությունը կարող է բաժանվել «թարմացվածների» («տեխնոլոգիական ազնվականություն») և «բնականների»: Վերջիններս կդիտարկվեն ոչ այլ կերպ, քան որպես էվոլյուցիոն հետամնացներ կամ «թանգարանային կենդանի նմուշներ»:

Հետմարդու տեսության ապագա քննարկումները կանխորոշող առավել խորքային միտումներից մեկը Յուվալ Նոյ Հարարիի ձևակերպած «տվյալապաշտության» (Dataism) գաղափարախոսությունն է, որը մարդուն դիտարկում է ոչ թե որպես ինքնաբավ արժեք, այլ որպես տվյալների մշակման «հնացած ալգորիթմ»⁷, ուստի մարդն այլևս ինքնին նպատակային էակ չէ, նա պարզապես ալգորիթմների համաշխարհային ցանցի էմերգենտ⁸ բաղադրիչ է, սոսկ տվյալների հոսքերը մշակող և փոխանցող օղակ: Եվ ըստ այդմ, աշխարհն այլևս հասկանալու և մեկնաբանելու հիմնական միջոցը ոչ թե փորձի անուղղակի կամ մարմնավորված եղանակներն են, այլ վերլուծական-տրամաբանական օրինաչափությունների հայտնաբերումը: Սա էկզիստենցիալ լրջագույն վտանգ է, քանզի մարդու «ներքին» աշխարհը իր անհատական հուզականությամբ և կամային հորիզոնով դառնում է ոչ առաջնային, այլ ընդամենը հավելյալ: Աքսիոլոգիական տեսանկյունից Dataism-ը կտրուկ փոխում է արժեքների

⁶ **Поппер К.**, *Логика и рост научного знания* М.: Прогресс, 1983, с 544.

⁷ Տե՛ս **Յուվալ Նոյ Հարարի**, *Homo Deus*. Ապագայի համառոտ պատմություն / Թարգմ. Լիանա Չաքարյան, Եր., «Newmag», 2020:

⁸ **Էմերգենտությունը** (անգլ. *emergent* — «ծագող, անսպասելիորեն հայտնվող») համակարգերի տեսությունում նշանակում է, որ տվյալ համակարգը որոշ հատկություններ ունի, որոնք առանձին-առանձին ներկառուցված չեն դրա բաղադրիչների մեջ. այսինքն՝ համակարգի հատկությունները չեն հավասարվում նրա բաղադրիչների հատկությունների պարզ գումարին և ամբողջությամբ չեն կարող դրանցով սահմանվել:

դասավորությունը: Գոյաբանական առաջնայնությունը վերագրվում է ոչ թե մարդուն, այլ տեղեկատվական համակարգին: Արժեքային այս վերադասավորումների հետևանքով անհատական ազատությունը ստորադասվում է «տվյալային արդյունավետությանը»: Dataism-ի հնարավոր աշխարհը էկզիստենցիալ լուրջ վտանգ է պարունակում, քանի որ այստեղ մարդկային փորձի որակական եզակիությունը գոյաբանական հաշվառումից դուրս է մղվում: Dataism-ի ներուժը երկակի է. այն միաժամանակ արտահայտում է մարդկության տեխնոլոգիական էվոլյուցիայի ներքին տրամաբանությունը և բացահայտում է մի էկզիստենցիալ կործանարար անջրպետ, որտեղ մարդը կարող է կորցնել իր տեղը ոչ թե քաղաքական բռնապետության, այլ տվյալային ռացիոնալության գերակշռության պատճառով: Այսպիսով, անդրհումանիստական մարդու սոցիոմշակութային դիմանկարը «իդեալական սպառողի և կատարյալ գործիքի» համադրություն է, որտեղ մարդկային «ոգին» զոհաբերվում է հանուն տեխնոլոգիական հզորության: Ֆ. Գիրենոկի համոզմամբ՝ մտքի թվայնացումը և դրա միաձուլումը թվային միջավայրին նշանակում են մարդու պարզունակացում: «Ըստ թվային փիլիսոփայության՝ մարդը ոչ թե օրգանական մարմին է, սուբյեկտիվություն, այլ հաշվիչ մեքենա, տվյալների շտեմարան: Այդտեղ գտնվող մարդն այլևս մարդ չէ, այլ թվային աշխարհի սոսկական բացաս»⁹: Մարդը՝ որպես սեփական ներկա վիճակը հաղթահարելու մշտական ձգտում, որպես մարդաբանական ամբողջություն և որպես անավարտ հնարավորություն, սկզբունքորեն չի կարող վերարտադրվել ոչ տեխնիկական, ոչ էլ տեխնոլոգիական գործիքներով: Ուստի մարդկանց և կենդանիների գենետիկական կոդին միջամտությունը կարող է մահացու ազդեցություն ունենալ ինչպես շրջակա միջավայրի, այնպես էլ մարդկության վրա: «Հետմարդկային աշխարհը մեր այսօրվա աշխարհի համեմատ շատ ավելի աստիճանակարգված և մրցակցային կլինի, հետևաբար՝ լի սոցիալական հակամարտություններով: Այն մի աշխարհ կլինի, որտեղ կանհետանա համամարդկային ցանկացած գաղափար, քանի որ մենք կխառնենք մարդկային գեները այնքան շատ տեսակների գեների հետ, որ այլևս հստակ չենք հասկանա, թե ինչ է մարդը»¹⁰:

Զարգացնելով Մ. Մերլո-Պոնտիի, Մ. Ֆուկոյի, Ժ. Դերիդայի, Ժ. Դեյոզի, Ֆ. Գվատարիի և այլոց ստեղծագործական ժառանգությունը՝ անդրհումանիզմը վերապահելի է համարում մարդու՝ որպես էվոլյուցիայի գազաթնակետի գաղափարը և ձգտում է հասկանալ, թե ինչ է մարդը, և որն է ժամանակակից աշխարհում մարդու կարգավիճակը: Անդրհումանիստները կարծում են, որ մարդու էվոլյուցիան դեռևս ավարտված չէ և կարող է շարունակվել ապագայում: Էվոլյուցիոն զարգացումը, նրանց համոզմամբ, պետք է հանգեցնի հետմարդու

⁹ Гиренок Ф.И., Основные принципы дигитальной философии // Философия хозяйства. 2018. № 6, с. 137.

¹⁰ Фукуяма Ф., Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции М., АСТ, 2004, с. 218.

ձևավորմանը, երբ տեխնոլոգիաների ակտիվ օգտագործման շնորհիվ հնարավոր կլինի կատարելագործել մարդու ֆիզիոլոգիական, մտավոր և ստեղծագործական կարողությունները՝ ընդհուպ մոտենալով ֆիզիկական անմահության հասնելու անօտարելի իրավունքի իրացմանը: Մեքենայականի, կենդանու և մարդկայինի ընկալման սահմանները ջնջվում են: Մարդու մարմինը կորցնում է իր կայուն կարգավիճակը: Այն վերածվում է կենսահինժեներական, թվային և տեղեկատվական հարթակների միջերեսի (ինտերֆեյս): Մարդն այլևս ոչ թե կենտրոն է, այլ «անկայունության և հարցադրումների առարկա» (Մ. Ֆուկո): Հումանիստական հարացույցում մարդը և նրա բարի արարքները դիտարկվում են որպես բարձրագույն արժեքներ: Հետհումանիստական հարացույցում մարդը Երկրի վրա ապրող գոյավոր տարբեր տեսակներից (բույսեր, կենդանիներ, մեքենաներ և այլն) սուկ մեկն է, ուստի դրանց դերը պատմության և էվոլյուցիայի մեջ նույնքան կարևոր է և բոլորովին ոչ պակաս, քան մարդկության դերը: Այսինքն՝ բնությունն ու մշակույթը ոչ միայն հակադիր չեն, այլև միմյանց վրա անընդհատ փոխազդելով՝ դառնում են մեկ ամբողջություն: Ահա թե ինչու էվոլյուցիոն ուղին վաղ թե ուշ պետք է հանգեցնի հետմարդու ի հայտ գալուն, որը, ըստ ամենայնի, կլինի մարդու և մեքենայի միաձուլման արդյունք՝ կիբորգ: «Մենք բոլորս կիբորգներ ենք, - նկատում է Դ. Հերեվեյը, - մշակույթի և տեխնիկայի խառնուրդ»¹¹: Ուստի պատահական չէ, որ սուբյեկտն այստեղ ընկալվում է որպես տարբեր վիրտուալությունների պատրանքային մարմնական հոսքերի ամբողջություն: Այս առնչությամբ Ժան Բոդրիյարը իրավացիորեն նկատում է, որ լիովին տեխնոլոգիայից կախված դառնալով՝ չենք կարողանա ճշգրիտ պատասխանել՝ մենք մարդ ենք, թե մեքենա, տղամարդ ենք, թե կին¹²: Ռ. Բրեյդոտին իր «Հետմարդը» գրքում գրում է. «Հետհումանիստական հեռանկարը հիմնված է հումանիզմի պատմական անկման գիտակցման վրա, բայց ոչ հուսահատության, այլ վերակառուցման տրամաբանությամբ»¹³: Նա քննադատում է հումանիզմը, Հոլոքոստը և Գուլագը՝ դրանք համարելով հումանիստական մանիֆեստի ծայրահեղ կետերը: Ուստի դրանք ոչ թե հումանիզմի սխալներից են, այլ դրա ծայրահեղ հետևանքներն են: Պատմական փաստերը վկայում են, որ Լուսավորականության վրա հիմնված ռացիոնալիստական հումանիզմը ստեղծել է նույնքան սարսափելիություններ, որքան մշակութային մեծ արժեքներ¹⁴: «Հետհումանիստական հեռանկարը, - նկատում է Ռ. Բրեյդոտին, - հիմնված է հումանիզմի պատմական անկման ենթադրության վրա, բայց այն ավելին է, քան պարզապես Մարդու ճգնաժամը սգալը: Այն այլընտրանքներ է փնտրում՝ առանց թաղվելու կորցրած ինքնության հանդեպ

¹¹ Haraway D., A Cyborg Manifesto 1985, p. 80–85.

¹² Տե՛ս Բոդրիյար Ջ., Прозрачность зла Լ. Մ., «Добросвет», 2000, էջ 38–39:

¹³ Braidotti R., The Posthuman. Polity Press, 2013, p. 41.

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 16–17:

կարոտախտի կամ մարդու ճգնաժամի հոետորաբանության մեջ¹⁵։ Նա, սթափ քննադատելով արևմտյան հումանիզմի՝ իբրև «մարդասիրության» և «առաքինության» հիմք ներկայացվող ազատական քաղաքացիական նախագիծը, պնդում է, որ այդ հումանիստական աշխարհայացքի պատմական իրագործումը՝ կապված ռացիոնալիզմի և վերացական «մարդկային արժեքների» պաշտամունքի հետ, ոչ միայն չկանխեց դաժանությունները և բռնաճնշումները, այլև դարձավ հենց դրանց անարգել դրսևորման համապատմական հարթակը։ Հոլոքոստը և Գուլագը ոչ թե հումանիզմի ձախողման վկայություններ են, այլ դրա ներքին տրամաբանության վերջնական, ավարտուն դրսևորումները։ Ռ. Բրեյդտին իրականում շատ գործնական հարցադրում է ներկայացնում. «Ի՞նչ է նշանակում լինել բարոյական մարդ մի աշխարհում, որտեղ տեխնոլոգիան և բնությունը հավասարվել են մեզ»։ Նա նկատում է, որ դարեր շարունակ մենք «Մարդ» ասելով պատկերացրել ենք մի շատ կոնկրետ սոցիոմշակութային կերպար՝ եվրոպացի, սպիտակամորթ, գրագետ և բանական տղամարդուն։ Սա համարվել է «չափանիշ», իսկ մնացած բոլորը (կանայք, այլ մշակույթների մարդիկ, կենդանիները) համարվել են «երկրորդական»։ Եթե մենք ունենք մեկ «իդեալական» չափանիշ, ապա բոլոր նրանք, ովքեր դրանից տարբերվում են, ինքնաբերաբար դառնում են «թերարժեք»։ Ինչն էլ թույլ է տվել պատմության ընթացքում արդարացնել ստրկությունը, գաղութացումը և նույնիսկ ցեղասպանությունները, որովհետև գոհերը պարզապես «չեն տեղավորվել» այդ նեղ բանական չափանիշի մեջ։ Այսպիսով, պետք է դադարել մարդուն համարել բնության տիրակալը, ըստ էության՝ կենտրոնը։ Եվ քանի որ ես այլևս «կենտրոնը» չեմ, ապա իմ պատասխանատվությունը մեծանում է։ Հին հումանիզմն ասում էր՝ «Մարդն ամեն ինչի չափանիշն է»։ Բրեյդտին ասում է. «Մարդը կապված է ամեն ինչի հետ»։ Ուստի առանց լուրջ վերաիմաստավորումների արդի աշխարհում արդեն անարդյունավետ է շարունակել հումանիստական մարդակենտրոն մտածողությունը։ Նա, մերժելով «մարդու ճգնաժամի ու անկման» մասին ողբերգական պատմություններով լի հուզական հոետորաբանությունը, առաջարկում է կառուցողական նոր հեռանկար. ստեղծել նոր սուբյեկտայնություն՝ առանց մարդակենտրոն գերակայության։ Այսպիսով, Բրեյդտին ձևակերպում է «հետմարդու» մասին իր աշխարհայացքի կարևոր հիմնասյուներից մեկը. անցումը հումանիզմից հետհումանիստական պատասխանատվության նոր կարգին, որտեղ ուսյալ, եվրոպացի, սպիտակ, ռացիոնալ մարդն այլևս միակ չափանիշը չէ, սակայն կեցության համակարգում ճանաչելով կենդանիների, մեքենաների, բնական համակարգերի համամասնակցությունը՝ պատասխանատու է հարաբերությունների նոր ձևերի համար։ Այս տեսլականը ակներև աղերսներ ունի Միշել Ֆուկոյի դիտարկումների

¹⁵ Նույն տեղում։

հետ: Նա իր «Բառերն ու բաները» գրքում նկատում է. «Մարդը՝ որպես ճանաչման առարկա, հայտնվում է միայն XVIII դարավերջին և նույնքան պատահականությամբ էլ կարող է անհետանալ, ինչպես ծովեզրի ավազին գծված մի պատկեր»¹⁶: Բրեյդոտիի հետհումանիստական սուբյեկտը հենց այդ «ավազի վրա գծված» մարդու այլ շփումների և կենսաբանական-մշակութային ներազդեցությունների հիմքով վերակազմված նոր ձևն է: Մարդը անհատական կառույցների բազմակողմանի հյուսվածք է, յուրահատուկ տեխնո-էկո-սոցիալական հանգույց: Ուստի պետք չէ փորձել նրան նորից «տիեզերքի կենտրոն» դարձնել, այլ ընդունել, որ ցանկացած կյանք, նույնիսկ եթե այն չունի անձնագիր կամ իրավունքներ (ինչպես ասենք Ագամբենի «Homo sacer-ը»¹⁷), ինքնին արժեքավոր է: Իր «Ամբողջությունն ու անսահմանը. էսսե արտաքինի մասին»¹⁸ գրքում Լևինասը վերաիմաստավորում է սուբյեկտի սահմանը՝ դա տեղակայելով մյուսի առջև պատասխանատվության մեջ: Բարոյականությունը, ըստ նրա, սկսվում է այն պահից, երբ դու նայում ես դիմացինի դեմքին և զգում, որ պատասխանատու ես նրա համար: «Իսկ ինչու ենք պատասխանատու միայն մարդկանց համար», - հարցնում է Բրեյդոտին: Դիմացինի հայացքի առջև այս մետաֆիզիկական պատասխանատվությունը տարածելով մարդկայինից դուրս հարաբերությունների վրա՝ Բրեյդոտին ներկայացնում է նոր ձևակերպում. եթե մենք վնասում ենք շրջակա միջավայրը, մենք դավաճանում ենք այդ պատասխանատվությանը: Ուստի «Հետմարդը» պատասխանատու է ոչ միայն այլ մարդկանց, այլև ոչմարդկային էակների, տեխնոլոգիական ու էկոլոգիական հարթակների հանդեպ: Այս համատեքստում նա մերժում է ինչպես մարդակենտրոնությունը, այնպես էլ դրա չեղարկումը:

Այսպիսով, եթե անդրհումանիզմը մարմինը դիտարկում է որպես բարելավման, «օպտիմալացման» ենթակա «հումք», ապա հետհումանիզմը՝ որպես վերաիմաստավորման ենթակա դիսկուրսիվ և տեխնածին սուբյեկտայնության դաշտ: Հետհումանիստական գաղափարաբանությունը, հիմնվելով ֆենոմենոլոգիական և դեկոնստրուկտիվիստական սկզբունքների վրա, առաջադրում է մարդկային մարմնի և ես-ի մասին դասական մարդաբանության էկզիստենցիալ վերաիմաստավորման անհրաժեշտությունը: Սրանով, նկատում է Ռ. Բրեյդոտին. «Հետմարդը ոչ թե սահմանազանցում է բարոյականությունը, այլ կանգնում է պատասխանատվության այլ հորիզոնի առջև»¹⁹:

¹⁶ Տուկո Մ., Բառերն ու բաները (թարգմ.՝ Ա. Մինասյան), Եր., ԵՊՀ, 2019, էջ 348:

¹⁷ Homo sacer-ը (լատիներենից թարգմանաբար՝ «սուրբ մարդ» կամ «անիծված մարդ») հռոմեական իրավունքի կերպար է. անձ, որին արգելվում էր սպանել, բայց որին կրոնական որևէ ծեսի ժամանակ չէր կարելի գոհաբերել: Օրինակ՝ փախստականը կամ համակենտրոնացման ճամբարի բանտարկյալը: Նա ողջ է որպես կենսաբանական էակ, բայց որպես «մարդ»՝ նա օրենքի համար ոչինչ է:

¹⁸ Տե՛ս Լևինաս Զ., Избранное: Тотальность и Бесконечное՝ М., Центр гуманитарных инициатив, 2024:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 163: Տե՛ս նաև՝ Haraway D., նշվ. աշխ., էջ 80–85:

Հետագոտվող խնդրակարգի շրջանակներում հարկ է անդրադառնալ նաև դասական փիլիսոփայական մարդաբանության կատեգորիալ ապարատը սահմանազանցող «Գերմարդ» և «Հետմարդ» հասկացությունների համեմատական վերլուծությանը: Եվ այսու, ո՞րն է «Հետմարդու» սահմաններից դեպի «Գերմարդու» տրանսցենդենցիայի էկզիստենցիալ բովանդակությունը: «Հետմարդ» և «Գերմարդ» հասկացությունները ժամանակային և իմաստային տարբեր դաշտերի ծնունդ են. առաջինը՝ 21-րդ դարի տեխնո-հումանիստական դիսկուրսի արդյունք է, երկրորդը՝ 19-րդ դարի էթիկա-մետաֆիզիկական հեղաշրջման հետևանք: Սակայն երկուսն էլ ծնվում են նույն հարցից. ո՞վ է մարդը, և ի՞նչ է լինելու նրա գոյաբանական ճակատագիրը: Նիցշեի «Այսպես խոսեց Ջրադաշտը» ստեղծագործության մեջ «Գերմարդը» ներկայացվում է որպես մարդու ներքին աճի, գոյաբանական վերափոխման և արժեքների արմատական վերաիմաստավորման խորհրդանիշ: «Մարդը մի պարան է, ձգված կենդանու և Գերմարդու միջև»²⁰ ձևակերպմամբ Նիցշեն ոչ թե առաջարկում է կենսաբանական կամ տեխնիկական զարգացում, այլ էկզիստենցիալ անցում, որտեղ մարդը՝ որպես հին բարոյականության և մեղապարտության կրող, պետք է ինքն իրեն հաղթահարի: Մինչդեռ, «հետմարդու պայմանը, – գրում է Բրեյդոտին, – մեզ մղում է վերաիմաստավորելու մարդուն ոչ թե որպես ամեն ինչի չափանիշ, այլ որպես մարմնավորված, փոխկապակցված սուբյեկտ»²¹: Այս դրույթում մարդն այլևս չի դիտվում որպես ճանաչողության անդրանցական հիմք, այլ համարվում է գոյության համադրված հանգույց, որտեղ տեխնոլոգիականը, կենդանականը և մշակութայինը կորցնում են իրենց հիերարխիկ սահմանազատումը: Բնականաբար, այստեղ կարևորվում է այն էկզիստենցիալ սահմանի հարցը, որից անդին դրվում է ոչ թե մարդու ապամարդկայնացման, այլ նրա հաղթահարման խնդիրը: Նիցշեի «Գերմարդը» իր էությանմբ հակադրվում է թե՛ հումանիստական մարդակենտրոնությանը, թե՛ հետհումանիստական մարմնական դիստյուցիային²² (լուծարմանը): Եթե «Հետմարդը» մարմնի և տեխնոլոգիայի համաձուլման մեջ կորցնում է «ես»-ի սահմանները, ապա «Գերմարդը» այդ նույն սահմանը հաղթահարում է կամքի և արժեքների ստեղծմամբ: Այստեղ հաղթահարումը նշանակում է ոչ թե կենսաբանական

²⁰ Նիցշե Ֆ., Այսպես խոսեց Ջրադաշտը (թարգմ. Ս. Հովսեփյան), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 19:

²¹ Braidotti R., նշվ. աշխ., էջ 29:

²² Դիստյուցիա (ֆրանս. *dissolution*, լատ. *dissolutio*՝ *dis* — բաժանվել, *solvere* — լուծել) – գոյաբանական ամբողջականության կամ ինքնության լուծում, քայքայում կամ փլուզում, որի ընթացքում ձևավորվում են գոյության նոր, փոխառնչական ձևեր: Հետհումանիստական և հետկառուցվածքաբանական դիսկուրսներում այն նշանակում է տեխնոլոգիական, կենսաբանական ու մշակութային փոխառնչությունների մեջ սուբյեկտի էության և սահմանների լուծում: Ռ. Բրեյդոտին այն օգտագործում է «հումանիստական սուբյեկտի լուծարում» իմաստով՝ շեշտելով ոչ թե ինքնության վերացումը, այլ բազմազան փոխկապակցվածությունների ցանցում նրա վերաձևավորումը, վերաիմաստավորումը:

փոփոխություն, այլ հոգեբանական, բարոյական և գեղագիտական վերածնունդ: Այս իմաստով, ըստ Նիցշեի, մարդու հաղթահարումը մետաֆիզիկական է (գեղագիտական տրանսցենդենցիա), իսկ ըստ Բրեյդոտիի՝ մատերիալիստական (տեխնոլոգիական անցում), սակայն երկուսի հիմքում էլ ընկած է նույն մղումը՝ մարդու սահմանազանցումը: Երկու մոտեցումներն էլ որպես նույն հարցին տարբեր պատասխաններ, ակնհայտորեն փոխկապակցված են. ինչպե՞ս հաղթահարել մարդուն՝ առանց վերացնելու նրա գոյաբանական արժանապատվությունը: Եթե Ֆուկոյի ծովեզրի ավազին գծված մարդու անհետացող պատկերը ներկայացնում է մարդու պատմական ավարտը, ապա ըստ Նիցշեի և Բրեյդոտիի՝ «անավարտ հնարավորության» իրացման սպասումով գործ ունենք ոչ թե ավարտի, այլ նոր սկզբի հետ: Նիցշեի «Գերմարդուն» կարելի է դիտարկել որպես հետմարդու մետաֆիզիկական նախահայեցություն, որտեղ մարդն այլևս չի մնում այնպիսին, ինչպիսին եղել է, այլ վերածվում է այն բանի, ինչ կարող է լինել: Այսպիսով, Նիցշեի «Գերմարդը» վերելք է ինքնահաղթահարման միջոցով, Ռ. Բրեյդոտիի հետմարդը՝ տեխնո-սինթեզի միջոցով ինքն իրենից դուրս տարրալուծում: «Գերմարդու» էթիկան ստեղծագործական է՝ ինքնարարման և պատասխանատվության հիմքով: Հետմարդու աշխարհում պատասխանատվությունը դառնում է բաշխված ալգորիթմների, արհեստական ինտելեկտի ցանցերի միջև: «Գերմարդու» մարմինն ուժի և կամքի տարածման դաշտ է, իսկ «հետմարդունը»՝ փոխարինելի և մոդուլյար նյութ: Այս երկուսի սահմանագիծը գոյաբանական է. «Գերմարդը» ուղղահայաց հաղթահարում է, «հետմարդը»՝ հորիզոնական տարածում: «Գերմարդը» դառնալու, մետաֆիզիկական ռիսկի և ինքնաստեղծման սուբյեկտ է, «հետմարդը»՝ կառավարման և ալգորիթմական օպտիմալացման արդյունք: «Գերմարդը» ձգտում է իմաստի, մինչդեռ «հետմարդը»՝ արդյունավետության: Եթե Նիցշեի «Գերմարդը» խորհրդանշում էր մարդու հնարավորության հայտաբերումը, ապա «հետմարդը» խորհրդանշում է այդ հնարավորության անվախճան ավարտը: Առաջինն էկզիստենցիալ իմաստով ստեղծագործական հեղափոխություն է, երկրորդը՝ գուտ տեխնոլոգիական փոխակերպում: Ըստ էության, անդրհումանիստական մտածողությունը տեխնո-մարմնական փոփոխության մեջ ուրվագծում է այն նույն հորիզոնը, որ Նիցշեն նկարագրում էր ինքնարարման կամքի և ստեղծարար ազատության տրանսցենդենցիաներով. երկուսն էլ հանգում են միևնույն խնդրին՝ մարդու սահմանների վերացման մեջ գտնել գոյաբանական նոր սկիզբ:

Այսպիսով, անդրհումանիստական մարդու մասին գաղափարը մի կողմից ներկայացնում է տեխնոլոգիական ու ճանաչողական նոր հնարավորություններ, մյուս կողմից՝ էկզիստենցիալ լուրջ մարտահրավերներ, որոնք կարող են հանգեցնել մարդու էության խորը, գուցե նաև անդառնալի փոփոխությունների կամ նույնիսկ վախճանի: «Մարդը դրամատիզմի և ապրումների կարիք ու-

նի,- նկատում է է. Ֆրոմը,- և, եթե իր ձեռքբերումների բարձրակետում բավարարվածություն չի գտնում, ապա ինքն իր համար կործանման դրամա է ստեղծում»²³: Մարդուն մտահոգող որևէ բան իր ապագա ուրախության կամ դժբախտության գաղտնի սկիզբն է, որովհետև ապագան ոչ միայն կարող է լինել պատասխանատվություն ենթադրող նախագիծ, այլև ընդհանուր պատրանք կամ համախոհների ընդհանուր հայուցինացիա²⁴: Այս առումով հիմն դժվար է ասել, թե մարդակենտրոն գոյաբանության մայրամուտն ավետող «առցանց մարդու» նորակազմությանը ինչ ճակատագիր է սպասվում: Ըստ այդմ, ապագան կախված է մեր ընտրությունից՝ ինչպե՞ս պահպանել էկզիստենցիալ ներուժն ու ազատությունը՝ չկորցնելով մարդ լինելու իմաստը: Մարդու էությունը ենթակա է տեխնիկայի քողարկված էությանը, իսկ դա ոչ այլ ինչ է, քան մարդկային քաղաքակրթության համար դեռևս չգիտակցված, սակայն իրական վտանգ: Ընդ որում, ոչ թե մեքենաների, տեխնիկական սարքերի և ապարատների առկայությունն է վտանգում մարդկանց գոյությունը, այլ այն, որ մարդը տեխնիկայի ձեռքում կարող է դառնալ գործիք, կցորդ, տեխնիկային առընթեր գոյություն: Արտաքին արդյունավետության շնորհիվ՝ տեխնիկայի գերակայությունը նվազագույնի է հասցնում աշխարհընկալման և, առաջին հերթին, մետաֆիզիկականը հասկանալու մնացած բոլոր հնարավորությունները: «Նման դիրքորոշման վտանգն այն է, որ կեցությունը, մոռանալով իր էությունը, երես է թեքում դրանից: Վտանգն այս դեռևս չիմաստավորված շրջադարձն է»²⁵: Կեցության էության մոռացմանը և «փակ գիտակցության» առաջացմանը նպաստող այս թաքնված և չիմաստավորված շրջադարձը դժվար է նկատել և գիտակցել, քանի որ տեխնոլոգիաների հետևանքները թույլ չեն տալիս իրականությունն ընկալել կարծիքների և հասկացությունների մակարդակում, այլ խեղաթյուրում են անընդհատ և անգիտակցաբար ընկալվող հարաբերություններն ու մոդելները (Ժ. Բոդրիյար): Սա չգիտակցվող այնպիսի շրջադարձ է, երբ մարդը՝ որպես կեցության առջև բացազատ, մտածող էություն, հայտնվում է տեխնիկայի էության հիմնարար պարտադրանքի տակ: Առաջանում է փակ գիտակցության ֆենոմենը, ի հայտ է գալիս բանախոհությունից հրաժարման իրական վտանգ, հաշվողական մտածողությունը դառնում է մտածողության միակ հասանելի, ուստի կիրառելի տեսակը: «Զգայուն, սրտակից մարդուն հակադրվում է մտազարբ: Երկատված մարդ, որի միտքն անջատվել է զգացմունքից»²⁶: Մի թե «հետմարդն» ազդարարում է էկզիստենցիալ մարդու վախճանը, մի թե մարդու մահախոսականը հետմարդն է գրելու:

Բոլոր ողջախոհ մարդկանց համար ակնհայտ է, որ եթե մարդը՝ որպես կենսասոցիալական տեսակ, ցանկանում է Երկիր մոլորակի վրա իր գոյության

²³ **Փրոմմ Զ.**, *Анатомия человеческой деструктивности* М., «Республика», 1994, с. 26:

²⁴ **St' u Braidotti R.**, նշվ. աշխ., էջ 185:

²⁵ **Хайдеггер М.**, *Время и бытие: Статьи и выступления* М., «Республика», 1993, с. 255.

²⁶ **Гиренок Ф. И.**, *Патология русского ума. Картография дословности.* М., Аграф, 1998, с. 96.

Ժամկետը երկարաձգել, ապա պետք է հրաժարվի բացարձակ էվոլյուցիոնիզմի մտասևեռումից ու սահմանափակելով լինելությունը՝ հանուն բնականի (մարդու հոգևոր-մարմնական ամբողջականություն) ու արհեստականի (վիրտուալ իրականություն, արհեստական ինտելեկտ) համազարգացման (կոէվոլյուցիայի) ու համագործակցության, գիտակցական ջանքեր գործադրի հոգուտ էկզիստենցիալ կեցության ամբողջականության պահպանման՝ երբեք չմոռանալով, որ «առանց տրանսցենդենցիայի էկզիստենցիան դառնում է ամուլ և անսեր դիվային ինքնակամություն»²⁷: Մարդու կատարելագործման մասին անդրհումանիստական նախագիծը հղի է բազմաթիվ անկանխատեսելի ռիսկերով և վտանգներով: Ուստի առանց համապատասխան վերահսկողության արդար և հասանելի ինստիտուցիոնալ մեխանիզմների ապահովման, առանց տեխնո-էթիկական կրթության զարգացման և, որ ամենակարևորն է, առանց այդ նախագծերի խորը և համակողմանի իրավական, բարոյական և, հատկապես, էկզիստենցիալ տեսանկյունների ուսումնասիրության, մետաֆիզիկական հարցերի անտեսումը և տեխնոլոգիական հնարավոր սխալները կարող են հանգեցնել խտրական վերաբերմունքի և սոցիալական անհավասարության խորացման, էկոլոգիական հավասարակշռության խախտման, կեցության և ինքնության էկզիստենցիալ հագեցվածության անդառնալի կորուստների: Ի վերջո, առանց ամենամարդկային հատկանիշի՝ էմպատիայի պահպանման, ցանկացած մարդաբանական բարելավում դատապարտված է վերածվելու նոր տեսակի դիստոպիայի, ըստ էության, էկզիստենցիալ մարդու՝ որպես ցեղային տեսակի վախճանին:

ГАГИК СОГОМОНЯН – Социокультурный эскиз трансгуманистического человека. – Сегодня человечество оказалось на грани пересмотра классических границ существования. Изменяя окружающую среду, человек трансформирует и самого себя, сталкиваясь с угрозой цивилизационного саморазрушения. Биомедицинские достижения подрывают ту модель разума, согласно которой со времен И. Канта человек определялся как конечное и самосознающее существо. Его вопрос «Что есть человек?» сегодня превращается в новый экзистенциальный вопрос: «Что есть постчеловек?». Онтологический горизонт трансгуманистического человека предполагает не только преодоление биологических границ, но и радикальное переосмысление человеческой идентичности. Идея «смерти человека» превращается не в окончательную утрату, а в новую точку отсчета — возможность существования, где в своих отношениях с миром человек больше не одинок. Проблема постчеловека ставит важнейший вопрос: стоим ли мы на пороге экзистенциального конца или перед лицом незавершенной возможности? Обсуждая тревожные аспекты трансгуманистического будущего и представляя непредсказуемые риски, а также социальные и этические последствия биомедицинских и технологических вмешательств, автор приходит к выводу, что проекты по «совершенствованию» человека полны вызовов и опасностей. Следовательно, без справедливых институциональных механизмов контроля и всестороннего изучения правовых, моральных и экзистенциальных аспектов, технологические ошибки могут привести к углублению социального неравенства и безвозвратной утрате экзистенциальной полноты бытия и идентичности.

²⁷ Jaspers K., Vernunft und Existenz. Groningen, 1935, pՄ 48.

Ключевые слова: кризис гуманизма, технологическое мировоззрение, «постчеловек», «сверхчеловек», трансгуманизм, постгуманизм, искусственный интеллект, цифровое бессмертие, тело, эволюция, риск

GAGIK SOGHOMONYAN – Sociocultural Profile of the Transhumanist Person. – Today, humanity finds itself at a boundary line where the classical limits of existence are being reshaped. By altering the environment, humans also transform themselves, facing the threat of civilizational self-destruction. Biomedical achievements disrupt the model of reason by which, since the time of I. Kant, the human being was defined as a finite and self-conscious entity. His question, "What is a human?" is evolving today into a new existential inquiry: "What is a post-human?"

The ontological horizon of the transhumanist person implies not only the overcoming of biological boundaries but also a radical reimagining of human identity. The concept of the "death of man" is transformed not into a final loss, but into a new starting point—a possibility of existence where the human is no longer alone in their relationship with the world. The issue of the post-human raises a crucial question: at the threshold of this new ontological horizon, do we face an existential end or an unfinished possibility?

Discussing the concerning aspects of a transhumanist future and presenting the unpredictable risks, as well as the social and ethical consequences of biomedical and technological interventions, the author concludes that projects for human enhancement are fraught with numerous challenges and dangers. Therefore, without ensuring fair and accessible institutional oversight, and without a comprehensive study of the legal, moral, and especially existential perspectives of these projects, potential technological errors could lead to the deepening of social inequality and the irreversible loss of the existential richness of being and identity.

Key words: crisis of humanism, technological worldview, «posthuman», «overman», transhumanism, posthumanism, artificial intelligence, digital immortality, body, evolution, risk

Գրականության ցանկ / References

Արո Բրիստիան, Տրանսհումանիզմ, Փիլիսոփայական դիտարկումներ: Թարգմանությունների ժողովածու (թարգմ.՝ ՎՍԱՍ Միրզոյան), Երև, Մեկնարկ, 2025 [Aro K'ristian, Transhumanism, P'ilisop'ayakan ditarkumner: T'argmanut'yunneri žořovacu (t'argm.՝ V. A. Mirzoyan), Er., Meknark, 2025]:

Յուվալ Նոյ Հարարի, Homo Deus. Ապագայի համառոտ պատմություն (Թարգմ.՝ Լիանա Չաքարյան), Եր., Newmag, 2020 [Yuval Noy Harari, *Homo Deus. Apagayi hamarot patmut'yun* (t'argm.՝ Liana Zak'aryan), Newmag, Er., 2020]:

Նիցշե Ֆ, Այսպես խոսեց Ջրադաշտը (թարգմ.՝ Ս. Հովսեփյան), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012 [Nic'se F., *Ayspes xosec Zradasht*] (t'argm.՝ S. Hovsep'yan), Er., EPH hrat., 2012]:

Ֆուկո Մ., Բաներն ու բաները (թարգմ.՝ Ա. Մինասյան), Եր., ԵՊՀ հր., 2019 [Fuko M., *Bařern u banerā* (t'argm.՝ A. Minasyan), Er., EPH, 2019]:

Agamben Giorgio, Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life. Stanford: Stanford University Press, 1998.

Bostrom N. A., History of Transhumanist Thought // Journal of Evolution and Technology. 2005. Vol. 14. No. 1. P. 1–25. – URL: <https://nickbostrom.com/papers/history.pdf>

Braidotti R., The Posthuman. Cambridge, UK, Polity Press, 2013.

Haraway D., *A Cyborg Manifesto*, 1985.

Jaspers K., Vernunft und Existenz. Groningen, 1935.

Ranisch, Sorgner Introducing Post- and Transhumanism // Ranisch R., Sorgner S.L. (Eds.) Post- and Transhumanism: An Introduction. – Frankfurt am Main: Peter Lang, 2015.

Бодрийяр Ж., Прозрачность зла, М., “Добросвет”, 2000 [Bodriyyar ZH., Prozrachnost' zla, M., “Dobrosvet”, 2000].

Гиренок Ф.И., Основные принципы цифровой философии // Философия хозяйства. 2018. № 6 [Girenok F.I., Osnovnyye printsipy digital'noy filosofii // Filosofiya khozyaystva. 2018. № 6].

Гиренок, Ф. И., Патология русского ума. Картография дословности. М., Аграф, 1998 [Girenok, F. I., Patologiya russkogo uma. Kartografiya doslovnosti. M., Agraf, 1998].

Левинас Э., Избранное: Тотальность и Бесконечное, М., Центр гуманитарных инициатив, 2024 [Levinas E., Izbrannoye: Total'nost' i Beskonechnoye, M., Tsentr gumanitarnykh initsiativ, 2024].

Мамардашвили М., Как я понимаю философию, М., Прогресс, 1990 [Mamardashvili M., Kak ya ponimayu filosofiyu, M., Progress, 1990].

Мамардашвили М., Проблема человека в философии / О человеческом в человеке, М., 1991 [Mamardashvili M., Problema cheloveka v filosofii / O chelovecheskom v cheloveke, M., 1991].

Поппер К., Логика и рост научного знания, М.: Прогресс, 1983 [Popper K., Logika i rost nauchnogo znaniya, M.: Progress, 1983].

Фромм Э., Анатомия человеческой деструктивности, М., Республика, 1994 [Fromm E., Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti, M., Respublika, 1994].

Фукуяма Ф., Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции, М.: АСТ, 2004 [Fukuyama F., Nashe postchelovecheskoye budushcheye: Posledstviya biotekhnologicheskoy revolyutsii, M.: AST, 2004].

Хайдеггер М., Время и бытие: Статьи и выступления М., Республика, 1993 [Hajdegger M., Vremâ i bytie: Stat'i i vystupleniâ M., Respublika, 1993].